

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831)¹⁷

Hegel szorosán véve nem tartozik az empirista filozófiai hagyományba, de abszolút idealizmusának számos „áthallása” van a szubjektív idealizmus irányába; sőt, Hegel minden objektív idealizmusa ellenére is sokkal közelebb volt a szolipszizmushoz – illetve annak egy sajátos „hegeliánus” változatához –, mint ahogy általában a filozófiatörténet gondolja. Voltaképpen az újkor minden nagy filozófusa hajlik a szolipszizmusra – már pusztán nagyságánál, zsenialitásánál fogva is –, és ez különösen igaz arra a Hegelre, aki saját filozófiáját „abszolút filozófiának”, vagyis az abszolút szellem végső betetőződésének tekintette. Filozófiája egy grandiózus és enciklopédikus rendszerkísérlet, és nemcsak rendszerként, vagyis egészként egyedülálló, hanem részleteiben is. Amit ő hozott létre, az nem egyszerűen elődei filozófiájának folytatása volt (mint Kant esetében), hanem valami merőben új. Nem csoda, hogy Hegelt követően elment a filozófusok kedve a rendszeralkotástól: a hegeli rendszer komplexitásában, szisztematikusságában és eredetiségében mindmáig meghaladhatatlannak bizonyult.

Akárcsak az empirikus hagyomány korábbi filozófusainak esetében, Hegel idealizmusának fundamentuma is a fogalom és a tárgy, a szellem és a természet, a gondolat és a lét, az alany és a tárgy egysége – s így a velük foglalkozó diszciplínák: a logika és az ontológia egysége is. Míg az empirikus filozófia általában és a klasszikus német filozófia többi képviselője specifikusan a megismerés korlátozottságát hangsúlyozta, gyakran egészen a totális szkepticizmusig elmenően, addig Hegel szerint az ember tudása nem korlátozható, olyannyira, hogy még az abszolút

¹⁷ Hegel filozófiájának értelmezésében e sorok írója kénytelen volt jelentősebb mértékben eltérni a megszokott filozófiatörténeti interpretációktól.

tudás megszerzésére is képes. Hegel nem egy aktuális – *hic et nunc* – léleírásra törekszik, mint a korábbi filozófiai hagyomány, hanem a szellem és a természet kölcsönhatásos történelmi kibontakozásának ábrázolására. Filozófiája ekképpen minden ízében történetfilozófia: a természet és a szellem egyaránt a folyamatos kibontakozás állapotában van. Nála a statikus-metafizikai ontológiát dinamikus-dialektikus ontológia váltja fel. Hegel a filozófia Darwinja: ugyanazt a fejlődést alkalmazza a természet és a szellem – a történelem, a politika, a jog, a logika, az etika, az esztétika, a vallás és a filozófia – egész területére, mint amit fiatalabb kortársa, Darwin a biológiáé. ¹⁸ Maga Isten is fejlődik. ¹⁹ A fejlődés szükségképpen, és történelmi távlatból nézve egyenes vonalú: az időben későbbi kulturális – következőképpen természeti – képződmény mindig magasabb rendű, mint a megelőző. ²⁰ Hegelnél a dialektika (tézis → anti-tézis → szintézis) pontosan ugyanazt a szerepet tölti be, mint Darwinnál a létért való küzdelem és a természetes kiválasztódás: szükségképpen módon és bizonyos fokig mechanisztikusan vezet egyre magasabb evolúciós formák kialakulásához.

¹⁸ Időrendi értelemben inkább fordítva kellene fogalmaznunk, mert *A szellem fenomenológiája* (1808) fél évszázaddal megelőzte *A fajok eredetét* (1859), s így Darwin volt az, aki az általános hegeli fejlődélméletet egy specifikus területen alkalmazta – ami tulajdonképpen természetes is: rendszerint először a filozófiában vagy a művészet világában jelennek meg azok az új eszmék, amelyek aztán utat törnek maguknak a természettudományban is.

¹⁹ Ugyanezt a gondolatot veszi fel a XX. században Pierre Teilhard de Chardin. Nemsokára látni fogjuk, hogy Hegel Istene minden egyéb Isten-fogalomtól fundamentálisan különbözik. Összességében véve Hegellel szemben ajánlott az óvatosság, mert a szavaknak gyakran teljesen új értelmet ad.

²⁰ Ugyanis mint láthattuk, Hegelnél az alany (kultúra) és a tárgy (természet) megfelelésben van egymással: együtt fejlődnek.

Hegel többek között éppen azért lehetett nagy hatással saját korára – a XIX. századra –, mert tökéletesen összhangban volt a kor igényeivel.

Hegel felfogásában a princípium az Abszolútum, az Eszme, vagy másképpen – vallásos nyelvezetet használva – „Isten”. Az Abszolútum azonban kezdetben még csak potenciálisan abszolút(um); aktuálissá csak azt követően lesz, miután megvalósította magát a világ által és a világban. A fejlődés az Abszolútum kibontakozása, önmagává válása. Az Abszolútum az az erő, amely a világ fejlődését folytonosan előrehajtja; mondhatni a Világtörvény. Ennek ellenére az Abszolútum nem különíthető el a világtól: a világ genezise egyenlő az Abszolútum önkibontakozásával. Hegel saját rendszere központi fogalmát, az Abszolútumot homályban hagyta, s ezáltal követőit és értelmezőit komoly kihívás elé állította. Mindazonáltal talán úgy lehetne meghatározni, hogy az Abszolútum a világ elve: az, ami a világot fokozatosan világgá teszi, de ugyanakkor az is, ami önmagát fokozatosan önmagává teszi.

Az őскеzdet meghatározatlanságában a tiszta lét és a tiszta semmi még azonos. E kettő dialektikus kölcsönhatásában, folytonos közvetítettségében bontakozik ki a levés, a létesülés – a lét megvalósulásának – folyamata. Az egyre magasabb szintű levés tulajdonképpen „Istennek”, vagyis az Abszolútumnak a folyamatos születőfélben létele. A világ fejlődése „Isten” „Istené” válása. A világ az Abszolútum megvalósulási módja. Az Abszolútum, az abszolút eszme önmagát előbb természetként, majd ezt követően szellemként valósítja meg. A természet és a szellem tehát az Abszolútum két arca. Születésétől kezdve a szellem lesz az Abszolútum elsődleges eszköze a világban. A szellemnek, a hegeli filozófia másik központi fogalmának az értelme úgyszintén homályban marad. Azt lehetne mondani, hogy a szellem az egyéni és társadalmi tudat, maga a legtágabb

értelemben felfogott kultúra, s egyúttal az Abszolútum aktív aspektusa. A szellem tehát az emberi szellem. A szellemben jelenik meg az önreflexió, és az Abszolútum a szellem révén és a szellemben ismer önmagára. Az Abszolútum a szellem révén ismeri fel magát a világban és a világot magában. Bár a szellem különbözik a tárgyi világtól, ő hozza létre azt. A tárgyi világ az Abszolútum passzív aspektusa s egyúttal az alanyi szellem tárgyi oldala. A szellemmel együtt s annak befolyása alatt ekképpen a természet is folyamatosan fejlődik.²¹ A természet a szellem számára van, és a természet függése a szellemtől egyszerre ismeretelméleti és ontológiai: minden ízében magán viseli a szellem nyomait. Hegel tehát – az empirista hagyománynak megfelelően – azonosítja a gondolkodást és a létet. A valóság és a fogalom lényegi egységet alkot. A létező a maga belső lényege szerint gondolat. Ahogyan az Abszolútum Abszolútummá akar válni – vagyis meg akar valósulni –, éppúgy a szellem is abszolút szellem akar lenni. Az abszolút szellemben újra visszaáll az alany és a tárgy kezdetben megbomlott egysége, de míg ez az egység kezdetben általános, mondhatni centrumtalan, addig a végben konkrétá válik: a szubjektum centrumába „szervesül”. A levésnek, a lét létesülésének dialektikus közvetettsége az abszolút szellemben átadja helyét a közvetlenségnek. Az Abszolútum nem azonos az egyéni szellemmel, de végső aktualitását, megvalósultságát az abszolút tudás birtokába jutott egyéni szellemben éri el. Az Abszolútum *minden*, vagyis természet és szellem egyaránt, de az egyéni szellemben mint aktív póluson keresztül azonos mindennel. Az abszolút tudás – tudása legfőképp

²¹ De nem a „fejlődés” szó modern értelmében, vagyis nem technológiai fejlődésként, hanem abban az értelemben, hogy a szellem egyre magasabb szinten ismeri, s ezáltal egyre magasabb és mélyebb értelemben tételezi a természetet.

pen annak, hogy a természet az alanyi szellem tárgyasulása – a beteljesedett, önmaga azonosságára ébredt Abszolútum. Végső soron tehát maga az abszolút tudás az Abszolútum, mert e tudás nemcsak a lét alanyi-szellemi oldalát képviseli, hanem tárgyi-természeti oldalának léteért is felelős. E tudás teszi azzá a tárgyi világot, amivé lennie kell; ekkor nyeri el a világ a maga tulajdonképpeni „ontofenomenológiai” teljességét. A világ dolgai csak ebben az abszolút tudásban valósulnak meg maradéktalanul – mint ahogy az Abszolútum is e tudásban születik meg. Ez az abszolút tudás, s ez az abszolút tudás Hegel filozófiájában valósul meg, melynek alanya – centruma – nem más, mint maga Hegel.

Hegel vallásfelfogásában „Isten” az Abszolútum másik, valóságos neve, tulajdonképpen a vallásban megragadott Eszme avagy Abszolútum, az önmagát kiteljesítő világfejlesztő Elvnek a vallás kontextusában való értelmezése. Ennélfogva „Isten” folyamatosan születőfélben van, folytonosan fejlődik. „Isten” fejlődése azonban egyszerűen csak az emberi szellem fejlődése. Hegel „Istene” az emberi szellem a maga történelmi kibontakozásában, vagyis az embernek az a kulturális ereje, amelynek révén saját megismerésének körébe vonja a világot. „Isten” öntudata akkor születik meg, amikor megszületik az ember Isten-tudata, és „Isten” csak azt ismeri meg, amit az ember megismer. De „Isten” nemcsak egyszerűen az emberben teljesedik be, hanem emberként is. Hegel „Istenének” valójában semmi köze a vallás Istenéhez, bármilyen vallásról is legyen szó. Hegel mélyen vallásosnak tűnik, de „Istene” egyszerűen a világfejlesztő elv, vallása pedig filozófiai észvallás. A vallás belső lényegi magja, tartalma teljességgel idegen a számára, és a valódi vallás nála csak társadalmi funkciót tölt be. Hegel szerint a keresztény teológia bár mitológiai és szimbolikus nyelvezettel, de ugyanazt mondja, mint a filozófia (értsd: a hegeli filozófia).

Ennek azonban az az ára a teológiára nézve, hogy Hegel egy alapos és mindenre kiterjedő „purgatív” *interpretatio hegelianá-*nak veti alá (vagyis ugyanúgy allegorikusan értelmezi, mint a keresztény teológiai hagyomány az Ószövetséget), s az így „hegelizált”, vagyis eredeti tartalmától megfosztott teológia az, amely immár valóban tökéletes összhangban van a hegeli filozófiával.

Az objektív – társadalmilag testet öltött – szellem legtökéletesebb kifejeződése a hegeli rendszerben természetesen nem lehet más, csak kora politikai rendszere, a parlamentáris monarchia, ez a jellegzetesen efemer és átmeneti államforma, míg a legtökéletesebb vallási forma úgyszintén kora képződménye, a porosz lutheranizmus – mert hiszen „ami van, az az ész”,²² vagyis mindabban, ami van, a legmagasabb eszme fejezi ki magát. „Ami van”, vagyis a későbbi frankfurti iskola „fennállója” ilyen módon Hegel részéről megkapja a filozófia teljes jóváhagyását. Hegeltől a lehető legmesszebb állt a társadalom- és korkritika, ami egészen különös vakság egy olyan filozófus részéről, akinek figyelme a történelemre és a társadalomra is kiterjed.

És itt érünk el a hegeli rendszer ki nem mondott, de annál erősebben „tétélezett” lényegéhez. Itt ugyanis nemcsak egyszerűen vakságról van szó, hanem egy vállalt vakságról, vagyis egy olyan állásponttól, amely Hegel filozófiájának lényegi következménye. Az objektív szellem (társadalom, állam, kultúra, jog, vallás) ugyanis tökéletes korrelációban áll a szubjektív szellemmel, vagyis magával a szubjektummal, sőt e kettő egyazon valóság két oldalát alkotja. S mivel a szubjektív szellem Hegel korában, szorosabban Hegel filozófiájában, még szorosabban pedig Hegel személyében éri el csúcspontját, végső betetőződését,

²² Idézi Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolkodás fejlődése*, 336. o.

vagyis ekkor válik „abszolút szellemmé”, abszolút mivoltából magától értetődően részesednie kell annak a világnak is, amelyet e szellem „tételez”. Tehát maga Hegel az, akiben a szellem visszahajlik önmagára, akiben a közvetítettség átadja a helyét a közvetlenségnek, akiben megvalósul az alany és tárgy végső és tökéletes egysége – amelyből mindenki más csak töredékesen részesül. „A[z abszolút] szellemben van meg a fogalom és a realitás abszolút egysége s így az igazi végtelenség” – mint ahogy Nyíri fogalmaz,²³ az abszolút szellem viszont Hegelben valósul meg, abban a Hegelben, aki birtokában van az „abszolút tudásnak”. A hegeli filozófia egész hatalmas építményének nem is annyira rejtett centruma tehát maga Hegel. Ő maga úgy látta az emberi nem történetét, mint egy hatalmas piramist, amelynek minden egyes „erővonala” a csúcspont, azaz saját filozófiája mint abszolút filozófia felé vezet. Ennek alátámasztása érdekében hatalmas eszmetörténeti ismeretanyagot halmozott fel, hogy úgy mutathassa be saját filozófiáját, mint amelyben a múlt összes tudása beteljesedett. Természetesen minden filozófus hajlik önmaga abszolutizálására, de Hegel volt az első és az utolsó, aki egy egész filozófiai rendszert alkotott ennek alátámasztására, és filozófiai létpiramisának piederstájljára önmagát ültette. A hegeli abszolút szellem Hegel. S mivel a tárgyi világ – a természet és az objektív szellem – nem valamiféle adottság, hanem azt maga a gondolkodás, a személyben testet öltő Eszme valósítja meg²⁴ (miközben ez az Eszme nem más, mint a szóban forgó testetöltés),²⁵ s mivel a „tisztá tudásban” – Hegel

²³ Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolkodás fejlődése*, 342. o.

²⁴ Ez a folyamat az, amelyben a magánvaló lét folytonosan útban van afelé, hogy magáértvaló lét legyen, s ez a folyamat Hegel filozófiájában teljeseedik be.

²⁵ Vagyis nincsen egy valahol az embertől külön lebegő Eszme, amely mintegy alászállna az emberbe.

filozófiájában, vagyis Hegelben – a fogalom (szubjektív) és a lét (objektív) tökéletesen egybeesik, Hegelben nemcsak a lét alanyi oldala teljeseedik be, hanem a lét szubjektív oldalából fakadó tárgyi oldala is. „Isten” Hegelben ismer önmagára, vagy ami ugyanaz, „Isten” először (és talán utoljára)²⁶ Hegelben lesz „Isten”. Hegel a szellem – voltaképpen „Isten” – fejlődésének végpontja, de egyúttal ő az is, aki individuális önmagában is megvalósította Istent. Isten Hegelben született meg. Hegel a tudás alanya, filozófiája a tudás, és a világ a tudás tárgya, *s ez a három egy*. A szellem visszahajlott önmagára és Hegelben abszolút szellemmé vált. Megszületett „Isten”, s a keresztiségben a Georg Wilhelm Friedrich nevet kapta.²⁷

²⁶ E kérdés állt a Hegel utáni hegelianus filozófia gyújtópontjában. A jobboldali avagy óhegelianusok Hegel filozófiáját „fossilizálni” szerették volna: szerintük a porosz állam képviseli a történelem végső csúcspontját a maga protestáns etikájával és isteneszméjével. A baloldali avagy ifjúhegelianusok szerint a fejlődés nem állhat meg Hegel és a porosz állam szintjén, hanem a hegeli rendszerből következően tovább kell folytatódnia. E Hegel-értelmezés végül is a marxizmusba konkludált, amely szerint „a dialektikus folyamat nem valamiféle ködös abszolútum diadalával ér el tetőpontjára, hanem az osztály nélküli társadalomba való forradalmi átmenetben” (*Britannica Hungarica* VII. 499. o.). Hegel filozófiájának belső, történelmi dialektikája valóban azt sugallja, hogy a fejlődésben a hegeli filozófia – és a neki megfelelő, illetve belőle fakadó tárgyi világ – csupán egy lépcsőfok, viszont az ifjúhegelianusok nem veszik figyelembe, hogy Hegel úgy fogta föl saját filozófiáját, mint amelyben véget ért a dialektikus közvetítettség és megvalósult az abszolút közvetlenség, s ami ilyen módon a végső beteljesedettséget képviseli. Ezért joggal lehet azt mondani, hogy Hegel óhegelianus volt.

²⁷ Természetesen itt Hegel filozófiájának Istenéről van szó, vagyis egy alapvetően másik „Istenről”, mint a vallás – „Ábrahám, Izsák és Jákob” (Blaise Pascal) – Istene vagy akár a „filozófusok Istene”, de azért arról sem szabad megfeledkezni, hogy Hegel „Istene” az, ami/aki (az idők kezdetén *ami*, az idők végén *aki*) egyrészt birtokában van az abszolút tudásnak

Ezzel elérkeztünk a hegeli szolipszizmushoz, amelyre – bármennyire is igyekezett rejtegetni – egész filozófiája irányult. Azt lehetne mondani, hogy az Abszolútum hegeli kibontakozása az objektív idealizmustól (általános eszme) a szubjektív idealizmus (konkrét eszme) felé vezet, és a szolipszizmusban (közvetlenség) teljeseedik be.²⁸ Hegel szolipszista volt, de volt benne elég józanság ahhoz, hogy szolipszizmusát anélkül képviselje, hogy konkrétan és explicit módon megfogalmazta volna. Hegel egész rendszere saját szolipszizmusának kifejtése. Hegel tehát nem elkerülni igyekezett a szolipszizmust, mint filozófustársai, hanem saját filozófiájának tengelyévé tette azt. Filozófiájának döntő pontjait – szellem, Abszolútum, Isten – ezért burkolta homályba. Ahol egy filozófus homályos, ott vagy egy kényszerű törés van a filozófiájában, vagy el akar rejteni valamit, mert az megzavarná recepcióját és reputációját. Azáltal azonban, hogy Hegel azonosította magát korával, a történelem egy pillanatával, ráadásul annak egy szűk porosz társadalmi-politikai–vallási spektrumával, önnön abszolút szellemét relativizálta, és egyébként rendkívüli erudíciója és enciklopédikus műveltsége ellenére is megőrzött magában egy feltűnő szűklátókörűséget, sőt porosz protestáns provincializmust. Annak ára tehát, hogy filozófiáját és azon keresztül önmagát a történelem abszolút betetőződéseként mutathassa be, éppen az volt, hogy emiatt azonnal ki is szolgáltatta az idő relativizáló és erózív erőinek. A hegeli rendszernek éppen a tökéletessége, *de időhöz*

(mely a teológiai Isten *omniscientia absolutá*jának hegeliánus variánsa), másrészt ami/aki az egész természetet, tárgyi világot és az objektív szellem teljes körét „tétélezi” (mely ismét csak a teológiai Isten *omnipotentia*jának hegeliánus variánsa).

²⁸ Ezért problematikus Hegel filozófiájának besorolása, ugyanis a kezdet leírásában az objektív idealizmus, a végső beteljesedés leírásában a szubjektív idealizmus követője.

kötött tökéletessége okozta a vesztét. Az időhöz kötött filozófiát elsodorja az idő. Mert Hegel sok mindenre képes volt, ám arra még neki sem volt hatalma, hogy az időt, a történelmet saját korának állapotában és szintjén befagyassza. Ezért aztán kínosan került minden olyan témát, amely a jövőre vonatkozott.

Hegel zsenialitása abban van, hogy enciklopédikus tudása és szellemi ereje révén teremtett egy világot, amely tényleg tökéletesen összhangban volt saját filozófiájával – csak hogy ez a világ kizárólag az ő világa volt. Fején találja a szöveget Nyíri Tamás, amikor így fogalmaz: „Hegel olyan, mint a kiváló sakkozó, aki tökéletesen ismeri a játékszabályokat, s azt hiszi, hogy a valóság azonos a sakkfigurák végtelen kombinációjával.”²⁹ Hegel nem elégedett meg azzal, amivel a korábbi filozófusok tudniillik hogy önálló filozófiát, önálló lételeírást teremtsen; ő önálló *saját világot* teremtett a maga számára, a világot írta át saját filozófiájának képére – és ez tökéletesen sikerült is neki. A hegeli „abszolút szellem” azonban még porosz állami támogatással is csak harminc évig tudta tartani magát. Mert aki a történelemre alapozza önmagát, azt a történelem erői el is sodorják.

²⁹ *A filozófiai gondolkodás fejlődése*, 345. o.